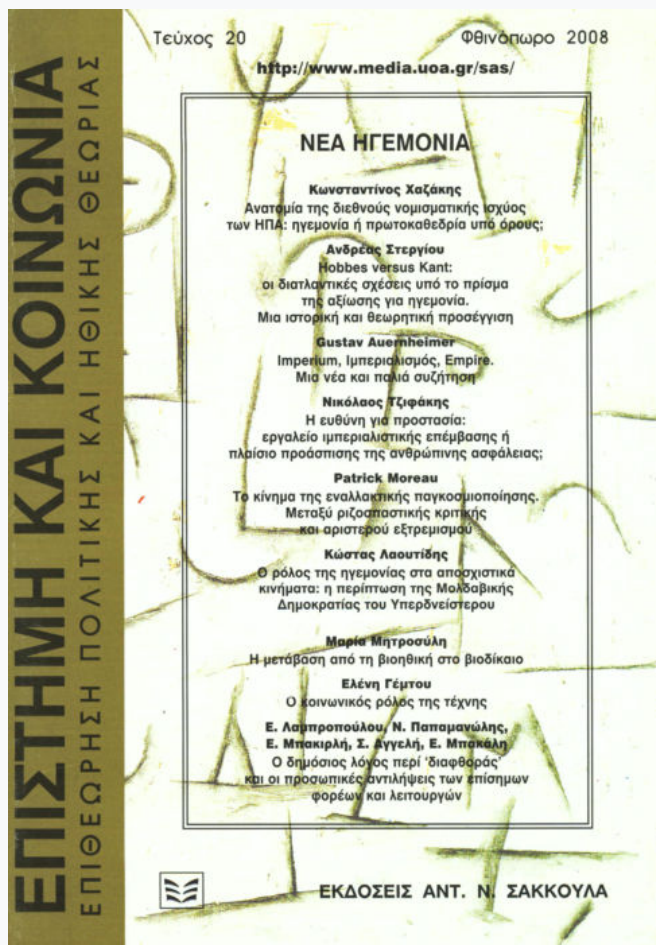

Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 20 (2008)

Νέα ηγεμονία

Προβληματισμοί ως προς τη μεταφορά της αριστοτελικής ηθικής στο πεδίο των επιχειρήσεων

Ιωάννα Τσιβάκου

doi: [10.12681/sas.529](https://doi.org/10.12681/sas.529)

Copyright © 2015, Ιωάννα Τσιβάκου

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Τσιβάκου Ι. (2015). Προβληματισμοί ως προς τη μεταφορά της αριστοτελικής ηθικής στο πεδίο των επιχειρήσεων. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 20, 265–278. <https://doi.org/10.12681/sas.529>

Προβληματισμοί ως προς τη μεταφορά της αριστοτελικής ηθικής στο πεδίο των επιχειρήσεων

Ιωάννα Τσιβάκου*

Εισαγωγικά

Με το αφιέρωμα για την Επιχειρηματική Ηθική, το τεύχος 19 της Επιθεώρησης *Επιστήμη και Κοινωνία* άνοιξε μια γόνιμη προβληματική πάνω στο θέμα της λειτουργίας των σύγχρονων επιχειρήσεων. Όλα τα άρθρα, άλλο περισσότερο κι άλλο λιγότερο, συνέβαλαν στη διάγνωση όψεων του οικονομικού επιχειρείν στις μέρες μας. Θα ήθελα ωστόσο να σταθώ σε ορισμένες απόψεις του Χαρίδημου Τσούκα, όπως διατυπώνονται στο άρθρο του 'Γιατί πρέπει η επιχείρηση να είναι ηθική; Μια νεοαριστοτελική προσέγγιση', για τους εξής λόγους: πρώτον, διότι παρακολούθη από χρόνια τη σκέψη του Τσούκα και θεωρώ πως τα κείμενά του, καθώς εμβαθύνουν σε ζητήματα οργανωσιακής και διοικητικής θεωρίας, προσφέρονται για διανοητικές περιηγήσεις. Δεύτερον, επειδή προκειμένου να υποστηρίξει την επιχειρηματολογία του στρέφεται στα αριστοτελικά κείμενα και μάλιστα στα *Ηθικά Νικομάχεια*, ένα από τα έργα που ιδιαίτερα αγαπώ. Το παρόν κείμενο δεν έχει τον χαρακτήρα της επιστημονικής αντιπαράθεσης αλλά της συνέχειας ενός δημιουργικού προβληματισμού, και είμαι σίγουρη πως έτσι θα το εκλάβουν οι αναγνώστες του.

Α) Επιχείρηση και επιχειρηματική ετεροαναφορά

Ο Τσούκας παίρνοντας ως αφορμή -και χαρακτηρίζοντας την ως απλοϊκή και ταυτολογική- τη ρήση του Friedman πως 'η κοινωνική ευθύνη της επιχείρησης είναι να αυξάνει τα κέρδη της' (σελ. 85-86)¹, επιχειρηματολογεί υπέρ του κοινωνικού χαρακτήρα της επιχειρηματικής δράσης και της παραγωγής εκ μέρους των επιχειρήσεων 'έξωτερικοτήτων'. Με άλλα λόγια,

---

* Ομότιμη Καθηγήτρια στο Πάντειο Πανεπιστήμιο.

προχωρεί στην ανάδειξη της επιχειρηματικής ανταποκρισιμότητας στις εκάστοτε κοινωνικές ανάγκες δια της προσφοράς κοινωνικών αγαθών. Πάνω σε αυτή την παραδοχή οικοδομεί όλο του το σκεπτικό για την ετεροαναφορικότητα της επιχείρησης, ήτοι για τη δραστηριοποίησή της χάρι των άλλων (σελ. 90).

Δύο θέματα χρήζουν αποσαφήνισης σε αυτήν την επιχειρηματολογία. Το ένα σχετίζεται με την επιχείρηση ως κοινωνική οντότητα και το δεύτερο με το ζήτημα της επιχειρηματικής αυτοαναφοράς. Ας τα σχολιάσουμε.

Ο Friedman σε άρθρο του στο *New York Times Management* (13/09/1970) το οποίο τιτλοφορεί με τη φράση 'Η κοινωνική ευθύνη της επιχείρησης είναι να αυξάνει τα κέρδη της', δηλώνει ρητά πως η έννοια της κοινωνικής ευθύνης δεν μπορεί να αποδίδεται σε ένα τεχνητό πρόσωπο όπως αυτό της επιχείρησης, αλλά σε εκείνα τα άτομα που ευθύνονται για τις επιχειρηματικές αποφάσεις και συγκεκριμένα στους corporate executives, ήτοι στα διευθυντικά επιτελικά στελέχη. Βεβαίως η όλη συζήτηση περί εταιρικής ευθύνης γίνεται για τις μεγάλες επιχειρήσεις ή ιεραρχίες, όπου το διοικητικό ηγετικό προσωπικό λογοδοτεί στους μετόχους, και ο Friedman αποσαφηνίζει εξαρχής πως σε αυτή τη διευθυντική αρχή αναφέρεται. Ο Τσούκας, αν κρίνει κανείς από την ανάπτυξη των σκέψεών του για τις επιχειρηματικές εξωτερικότητες, φαίνεται να εκλαμβάνει την επιχείρηση εν τω συνόλω της, ήτοι ως κοινωνικό σύστημα, εξ ου και αξιοποιεί τον όρο της ετεροαναφοράς.

Η έννοια της ετεροαναφοράς (Τσούκας, σελ. 90), από τον Russel ήδη, είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με αυτήν της αυτοαναφοράς, διαφορετικά θα μιλούσαμε για ανοιχτά και όχι για ετεροαναφορικά συστήματα. Αν αποδεχτούμε για την ερμηνεία της αυτοαναφοράς τις απόψεις θεωρητικών της κυβερνητικής δευτέρας τάξεως (Fon Foerster, Maturana-Varela, Luhmann), θα την ορίσουμε ως την παραγωγή των συστατικών στοιχείων καθώς και των μερών ενός συστήματος με τη βοήθεια των ίδιων του των συστατικών στοιχείων, άρα τα εν λόγω συστήματα αυτοοργανώνονται, εξ ου και χαρακτηρίζονται ως οργανωσιακά κλειστά. Τέτοιου είδους αυτοπαραγόμενα συστήματα -τα οποία στη βιβλιογραφία έχει επικρατήσει να αποκαλούνται αυτοποιητικά ή αυτοαναφορικά ή αυτοαναφερόμενα- είναι οι βιολογικοί οργανισμοί καθώς και τα συστήματα της γλώσσας και της επικοινωνίας, άρα και τα κοινωνικά συστήματα. Τα αυτοαναφορικά συστήματα εί-

να ταυτόχρονα και ετεροαναφορικά καθόσον είναι στραμμένα προς το περιβάλλον τους (έξ ου και χαρακτηρίζονται ως πληροφοριακά ανοικτά), από το οποίο αντλούν υλικά ή πληροφορίες. Από το σύνολο όμως των διαθεσίμων υλικών ή πληροφοριών του περιβάλλοντος τις οποίες εισπράττει το αυτοαναφορικό σύστημα κατά την ετεροαναφορική του κίνηση, επιλέγονται μόνο εκείνες που εξυπηρετούν την αυτοαναφορά του.

Συνεπώς, αυτοαναφορά και ετεροαναφορά συγκροτούν ζεύγος διαφοράς ή τις δύο όψεις του ενιαίου προσώπου του Ιανού. Η έμφαση στη μία μόνο εκ των δύο όψεων για αναλυτικούς σκοπούς επιτρέπεται, αρκεί η ερμηνεία να δείχνει κάθε φορά τα όρια που θέτει η άλλη όψη, αλλιώς κινδυνεύουμε να οδηγηθούμε σε παραδοχές που εμποδίζουν τη βαθύτερη κατανόηση σύνθετων οντοτήτων.

Στα κοινωνικά λειτουργικά συστήματα² η επιλογή των αναγκαίων υλικών ή πληροφοριών για την αυτοαναφορά του συστήματος συντελείται με τη βοήθεια ενός μηχανισμού αυτοαναφοράς. Τη θέση του μηχανισμού αυτού κατέχουν εκείνες οι συμβολικές κατηγορίες και οι τυποποιήσεις τους που λειτουργούν ως αξιολογικά κριτήρια και ικανοποιούν την κοινωνική αποστολή των εν λόγω συστημάτων. Το χρήμα, για παράδειγμα, και η αξία του πλουτισμού για την οικονομία (όπως αυτή αναλύεται στις αξιακές κατηγορίες της κερδοφορίας, της οικονομικής αποτελεσματικότητας, του ανταγωνισμού κ.λπ.), η εξουσία για το πολιτικό σύστημα, το δίκαιο για το νομικό και ούτω κάθ' εξής.

Θα συμφωνήσω με τον Τσούκα πως η επιχείρηση, καθότι κοινωνικό μόρφωμα, συνιστά πεδίο ενεργοποίησης κοινωνικών σχέσεων, θεσμιοποιημένων πρακτικών και εμπεδωμένων αξιών, όπως επίσης φορέα εξυπηρέτησης ποικίλων κοινωνικών αναγκών, χωρίς βεβαίως να λησμονούμε πως στο καπιταλιστικό σύστημα είναι η ίδια παραγωγός αναγκών. Όλη η κατανάλωση βασίζεται εν πολλοίς στην παραγωγή, συνεπώς η συζήτηση για το ποιες κοινωνικές ανάγκες καλείται να υπηρετήσει η επιχείρηση είναι μεγάλη –πρόκειται για θέμα που δεν μπορεί να αναπτυχθεί εδώ λόγω περιορισμένου χώρου. Οφείλουμε, ωστόσο, να παραδεχούμε πως η επιχείρηση, καθώς δραστηριοποιείται εντός του κοινωνικού λειτουργικού συστήματος της οικονομίας, εξυπηρετεί εν πρώτοις κοινωνικές ανάγκες που συνδέονται με αυτό το λειτουργικό σύστημα. Πράγματι, το σύστημα της οικονομίας είναι εκείνο που θέτει ανυπέροθτα όρια στην επιχειρηματική δράση. Το γε-

γονός αυτό εξαναγκάζει την επιχείρηση να προβαίνει σε επιλογές από το περιβάλλον της [ήτοι να ρυθμίζει τις εξωτερικότητές της (Τσούκας, σελ. 87)] επί τη βάσει των αξιολογικών κριτηρίων της οικονομίας, αλλιώς δεν θα ήταν επιχείρηση.

Ενώ όμως ένα κοινωνικό λειτουργικό σύστημα, όπως η οικονομία, έχει διαμορφωθεί μέσα από την πληθώρα των συμβάντων που έχει αναδειξει η κοινωνική δράση και ως εκ τούτου λειτουργεί έκκεντρα επί τη βάσει ενός αξιολογικού μηχανισμού αυτοαναφοράς που έχει συγκροτήσει το ίδιο κατά την αλληλεπίδρασή του με το κοινωνικό νόημα, δεν συμβαίνει το ίδιο και με την επιχείρηση. Η επιχείρηση είναι ένσικοπο σύστημα και γι' αυτό η κίνηση μεταξύ αυτοαναφοράς και ετεροαναφοράς έχει την ανάγκη ενός νου ικανού να αυτο- και ανα-στοχάζεται πάνω στην εναρμόνιση της συστημικής αυτοαναφοράς με τις επιχειρηματικές εξωτερικότητες, ήτοι των αξιολογικών κριτηρίων της οικονομίας με τις προσδοκίες και τους σκοπούς των μετόχων και των ιθυνόντων κύκλων της επιχείρησης. Τον ρόλο του επιχειρηματικού νου εκτελεί η διοικητική ηγεσία.

Η παραπάνω πρόταση αποσαφηνίζει το ζήτημα της επιχειρηματικής διευθυντικής ηγεσίας όπως την εννοεί ο Friedman. Η διευθυντική ηγεσία αναδεικνύεται έτσι σε οργανικό μέρος ενός κοινωνικού συστήματος αποφάσεων, πράγμα που υπονοεί πως θα πρέπει να γίνει κατανοητή ως μέρος της επιχειρηματικής δομής, ήτοι ως ρόλος επιφορτισμένος με την ευθύνη να αυτο- και ανα-στοχάζεται, να προνοεί και να δρα για την ύπαρξη και την ευημερία της επιχείρησης. Πράγμα που μεθερμηνεύεται: να δρα χωρίς να αφίσταται των αξιολογικών κριτηρίων της οικονομίας, χωρίς δηλαδή να υποτιμά τις αυτοαναφορικές αναγκαιότητες του λειτουργικού συστήματος που την εμπεριέχει. Εν ολίγοις, θα αναδιατυπώναμε τη φράση του Τσούκα (σελ. 99) πως η επιχείρηση ως κοινωνικό μόρφωμα 'κατ' ανάγκην αποτυπώνει στη δομή και λειτουργία της κοινωνικές αξίες' λέγοντας πως 'αποτυπώνει εν πρώτοις τις αξίες του οικονομικού συστήματος στους κόλπους του οποίου δραστηριοποιείται'.

Ωστόσο, στην εποχή μας, χάρη στη συνεχή επέκταση της επικοινωνίας, γινόμαστε μάρτυρες μιας συστημικής 'αποδιαφοροποίησης' η οποία επιτρέπει το άνοιγμα των κοινωνικών λειτουργικών συστημάτων σε αξιακές συμβολικές κατηγορίες πέραν αυτών που συγκροτούσαν ήδη τον μηχανισμό αυτοαναφοράς τους. Αυτό το διασυστημικό επικοινωνιακό άνοιγμα των

κοινωνικών λειτουργικών συστημάτων και των οργανώσεών τους (Τσιβάκου 2003), ιδίως της οικονομίας, ενισχυμένο εν πολλοίς από την ανάγκη του κεφαλαίου για παγκόσμια επέκταση καθώς και από την εξασθένιση των ελεγκτικών μηχανισμών του κράτους, οδήγησε φορείς συλλογικών συμφερόντων όπως η Ευρωπαϊκή Ένωση, ο ΟΗΕ ή άλλα διεθνή ινστιτούτα, να θεσμοθετήσουν κώδικες δεοντολογίας οι οποίοι ρυθμίζουν και ελέγχουν το κανονιστικό πλαίσιο της επιχειρηματικής δράσης. Εν συνεχεία, εξανάγκασε τις επιχειρήσεις στην εφαρμογή των οδηγιών των συλλογικών φορέων, αλλά και των υποδείξεων της επιστήμης του μάρκετινγκ, η οποία είχε εν τω μεταξύ προλάβει να καταδείξει τα οφέλη μιας ηθικής στάσης.

Δι' αυτού του τρόπου, έννοιες όπως η προστασία του περιβάλλοντος, η ενδεχομενικότητα, η κοινωνική αλληλεγγύη και συνοχή, προστέθηκαν όχι μόνο στο επιχειρηματικό λεξιλόγιο, αλλά στα κυρίαρχα αξιολογικά κριτήρια της επιχείρησης βοηθώντας την να εμπλουτίσει τον μηχανισμό αυτοαναφοράς της, ούτως ώστε να επιβιώσει σ' ένα ταχύτατα μεταβαλλόμενο πληροφοριακά και αξιακά περιβάλλον. Εδώ οφείλεται το γεγονός ότι παρατηρούμε συχνά επιτυχημένες επιχειρήσεις να ασκούν την κύρια δραστηριότητά τους αγνοώντας κάθε κανόνα ηθικής δεοντολογίας και υπευθυνότητας ενώ, παράπλευρα, διατηρούν κάποιο τμήμα που εφαρμόζει και παρακολουθεί προγράμματα εταιρικής ευθύνης. Δεν πρόκειται για 'ανήθικες' ή 'υποκριτικές' επιχειρήσεις. Πρόκειται για επιχειρήσεις που γνωρίζουν πως για να σταθούν στο σύγχρονο παγκοσμιοποιημένο ανταγωνιστικό περιβάλλον πρέπει να συνδυάσουν την κοινωνική νομιμοποίηση με τον μηχανισμό αυτοαναφοράς τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα στην ελληνική οικονομία είναι αυτό ορισμένων τραπεζών οι οποίες, ενώ υποχρεώνουν τους εργαζομένους να εργάζονται υπερωριακά επί καθημερινής βάσης χωρίς πρόσθετη αμοιβή, προωθούν ταυτόχρονα, μέσω ειδικών τμημάτων ή παράπλευρων οργανισμών, πολιτισμική και φιλανθρωπική δραστηριότητα. Για να μην αναφερθώ σε βιομηχανίες παραγωγής τσιγάρων ή ποτών οι οποίες, παράλληλα με την κύρια παραγωγή τους, χρηματοδοτούν ή οργανώνουν εκστρατείες εναντίον του καπνίσματος ή του αλκοόλ.

Συνοψίζοντας, θα λέγαμε πως όταν ο μελετητής στρέφει –πολύ σωστά κατά τη γνώμη μας– το βλέμμα του σε επιχειρηματικές εξωτερικότητες, θα πρέπει επίσης να επισημαίνει και τα όρια που θέτει ο αυτοαναφορικός χαρακτήρας της επιχείρησης, άρα και την αδυναμία της να υπερχεράσει τον

έλεγχο που τις ασκούν οι αξιακές κατηγορίες του οικονομικού συστήματος με τις οποίες είναι εμποτισμένη.

B) Σχέση πρακτικής και οργάνωσης

Ο Τσούκας χρησιμοποιεί τον όρο της δραστηριότητας για να αναφερθεί σε ιδιότητες που ο MacIntyre αποδίδει στις κοινωνικές πρακτικές. Το γεγονός αυτό θα ήταν άνευ σημασίας, αν δεν μετέβαινε από εκεί στην έννοια της 'επιχειρηματικής δραστηριότητας' (Τσούκας, σελ. 90 και *passim*) γεγονός που δημιουργεί συγχύσεις, καθώς φαίνεται να αποδίδει στην επιχειρηματική δράση ιδιότητες που συναντώνται μόνο στις κοινωνικές πρακτικές.

Αν ερμηνεύσουμε την έννοια της κοινωνικής πρακτικής ως έναν συγκεκριμένο τρόπο του σκέπτεσθαι και του δραν ο οποίος έχει θεμελιωθεί μέσα από μακροχρόνους κοινωνικές παραδόσεις και εσωκλείει εντός του το τελικό του αποτέλεσμα, τότε πράγματι θα συμφωνήσουμε με τον MacIntyre (1984: 187-194) πως η πρακτική εμπεριέχει ενδογενείς σκοπούς και αγαθά. Η κοινωνική δηλαδή πρακτική είναι τελεολογική. Παραδείγματος χάριν, η υφαντική δεν μπορεί παρά να αποβλέπει στην ύφανση ενός καλού και γερού υφάσματος. Υπ' αυτή την έννοια, ο MacIntyre θεωρεί τις κοινωνικές πρακτικές και ως γεννιότερες των διαφόρων επαγγελμάτων, όπως του γιατρού, του δικηγόρου ή του ιερέα. Στην εποχή μας, ωστόσο, όχι μόνο εμφανίζονται σημαντικές αλλαγές στον τρόπο σχηματισμού των κοινωνικών πρακτικών, αλλά αυτές ασκούνται ως επί το πλείστον σε οργανωμένους χώρους δράσης, εξ ου και θα ήταν ίσως προτιμότερο να αναφερόμαστε σε 'οργανωσιακές' πρακτικές. Από τις σημαντικότερες αλλαγές των οργανωσιακών έναντι των κοινωνικών πρακτικών είναι το ότι δεν απορρέουν από μακροχρόνια κοινωνική άσκηση, αλλά συγκροτούνται και προτείνονται από την επιστήμη, με αποτέλεσμα να μεταβάλλονται αφ' ης στιγμής αλλάξουν τα επιστημονικά δεδομένα.

Ενώ όμως οι οργανωσιακές πρακτικές, όπως και οι κοινωνικές, χαρακτηρίζονται από την τελεολογικότητά τους, δεν συμβαίνει το ίδιο και με τις οργανώσεις. Οι οργανώσεις αποτελούν συνομάδωση πρακτικών, ένα συστημικό όλον πρακτικών, το οποίο, όμως, ως συστημικό όλον, δεν διατηρεί τις ιδιότητες των μερών του. Αντίθετα, επιβάλλει σε αυτά την προσαρμογή και την ευθυγράμμισή τους με τους εκάστοτε σκοπούς της οργάνωσης. Για παράδειγμα, ενώ η πρακτική της υφαντικής εσωκλείει τον σκοπό της, δη-

λαδή την ύφανση υφασμάτων, το γεγονός αυτό δεν σημαίνει πως ένα εργοστάσιο παραγωγής υφασμάτων περιορίζεται στον σκοπό της υφαντικής. Το εργοστάσιο περιλαμβάνει στους κόλπους του ποικιλίες, τέως κοινωνικές και νυν οργανωσιακές πρακτικές, όπως της υφαντικής, της βαφής, της σχεδίασης και της έρευνας, της διοίκησης, της πώλησης και άλλες, με κύρια επιδίωξη την επίτευξη, όπως είπαμε, των προσδοκιών και σκοποθεσιών των ηγετικών του κέντρων αποφάσεων σε αγαθή εναρμόνιση με τον αυτοαναφορικό μηχανισμό της οικονομίας. Εδώ άλλωστε εντοπίζεται και η διαφορά ανάμεσα στα αρχαία και μεσαιωνικά εργαστήρια που λίγο-πολύ ταυτίζονταν με κάποια κοινωνική πρακτική και τη σύγχρονη επιχείρηση. 'Οι πρακτικές δεν πρέπει να συγχέονται με τους θεσμούς', επιμένει ο MacIntyre (1984:194) (χρησιμοποιώντας τον όρο 'θεσμός' αντί για οργάνωση που είναι κατά τη γνώμη μας ορθότερος) διότι κατ' αυτόν, σκοπός του θεσμού είναι η παραγωγή εξωτερικών και όχι ενδογενών αγαθών.

Μια άλλη βασική διαφορά ανάμεσα στην έννοια της κοινωνικής και οργανωσιακής πρακτικής είναι πως, στην πρώτη, είχαμε διαχωρισμό καθηκόντων χωρίς όμως αποξένωση του εργαζομένου από το τελικό αντικείμενο της πρακτικής. Αντίθετα η οργάνωση, και μάλιστα η βιομηχανική της εκδοχή, προκειμένου να επιτυγχάνει την εναρμόνιση των πρακτικών αλλά και τον συντονισμό των αντικειμένων τους ώστε να ευοδώνονται οι σκοποί της, τυποποίησε αυστηρά τις διαδικασίες των εργασιακών καθηκόντων εντός των οργανωσιακών πρακτικών, επεκτείνοντας τον καταμερισμό της εργασίας με απώτερο σκοπό τον αυστηρότερο έλεγχο για την επίτευξη υψηλής παραγωγικότητας. Το αποτέλεσμα ήταν η απομάκρυνση του εργαζομένου από το τελικό αντικείμενο της οργανωσιακής πρακτικής και η εμπέδωση της αρχής της εργαλειακότητας.

Με την αύξηση του καταμερισμού της εργασίας και την αυστηρή τυποποίηση, ο εργαζόμενος ως πρόσωπο αντικαταστάθηκε από τον ρόλο, γεγονός με σοβαρές επιπτώσεις στην ηθική στάση των εργαζομένων. Εδώ επίσης θα πρέπει να αναζητηθεί και η παρακμή των επαγγελμάτων. Ακόμη και ο γιατρός του νοσοκομείου, δεν αρκείται στο επάγγελμά του, αλλά αναφέρεται και στον ρόλο του, για παράδειγμα: διευθυντής του παθολογικού του Ευαγγελισμού. Πολύ οξύτερο είναι το ζήτημα σε επαγγέλματα πλήρως απορροφημένα από τη βιομηχανική παραγωγή, όπως υφάντρες, ράφτες, τσαγκάρηδες και πολλά άλλα. Σε αυτά ο εργαζόμενος δέχθηκε τον απο-

χρωματισμό του από την ταυτότητα του επαγγέλματος αυτοαποκαλούμενος στο εξής εργάτης ή προϊστάμενος σε βιομηχανία ετοιμών ενδυμάτων, υποδημάτων κ.λπ.

Η αναλυτική συνεπώς διάκριση μεταξύ κοινωνικής και οργανωσιακής πρακτικής, όπως και μεταξύ της τελευταίας και της επιχείρησης, δεν αναφέρεται μόνο σε γλωσσικές αλλά σε κοινωνικοιστορικές διακρίσεις, πράγμα που μας προφυλάσσει από την εξαγωγή αυθαίρετων συμπερασμάτων.

Γ) Είναι θεσμός η επιχείρηση;

Είναι αλήθεια πως αρκετοί θεωρητικοί μιλώντας για τις οργανώσεις εν γένει –ακόμη και για τις επιχειρήσεις– χρησιμοποιούν τον όρο του θεσμού. Το ίδιο πράττει και ο Τσούκας (σελ. 88) θεωρώντας την επιχείρηση κοινωνικό θεσμό. Ο θεσμός συνίσταται από σύνολο κανόνων και πρακτικών, αλλά αποκτά το κύρος του από συμβολισμούς που τον καθιερώνουν ως φορέα αληθείας στο κοινωνικό φαντασιακό. Έτσι, το επιχειρείν είναι θεσμός διότι λειτουργεί αφενός ως παραγωγός και διανομέας κοινωνικού πλούτου, αφετέρου δε και ταυτόχρονα ως μειωτής της κοινωνικής πολυπλοκότητας. Αξιοποιώντας και ανασχηματίζοντας το σύστημα των τιμών και της αγοράς, οι επιχειρήσεις, ως έκφραση του επιχειρείν, λειτουργούν ως μειωτές επικοινωνίας στον κεφαλαιοκρατικό σχηματισμό παραγωγής-κατανάλωσης και κατανομής του εισοδήματος. Αυτή η κοινωνική λειτουργεί του επιχειρείν το έχει νομιμοποιήσει στην κοινή συνείδηση ως θεσμό στενά συσχετισμένο με την οικονομία της ελεύθερης αγοράς, ενώ παράλληλα το έχει καθιερώσει στο κοινό φαντασιακό ως πεδίο εργασίας και μηχανισμό παραγωγής και διανομής πλούτου.

Δεν συμβαίνει όμως το ίδιο και με κάθε επιχείρηση ξεχωριστά. Είναι αλήθεια πως ορισμένες από αυτές, μέσα από την παράδοση και το ηθικό πρόσωπο που έχουν διαμορφώσει, έχουν αναχθεί σε θεσμούς, κυρίως επιχειρήσεις του δημοσίου τομέα όπου επικρατεί ο κοινωφελής τους χαρακτήρας. Ωστόσο, οι περισσότερες επιχειρήσεις του ιδιωτικού τομέα συνδέονται στην κοινή συνείδηση με την αδιάφορη αντιμετώπιση των κοινωνικών προβλημάτων και την εκμετάλλευση της εργασίας. Η καταξίωση κάθε μιας εξ αυτών στο κοινό φαντασιακό εξαρτάται, από το ένα μέρος, από την ισχύουσα κουλτούρα της κοινωνίας εντός της οποίας η επιχείρηση δραστηριοποιείται, και από το άλλο, από την ιστορική διαδρομή της ίδιας. Το ζή-

τημα συνεπώς δεν είναι αν θα πρέπει να αντιμετωπίσουμε μια επιχείρηση ως θεσμό, αλλά αν η ίδια η επιχείρηση συνιστά ηθικό εκπρόσωπο του επιχειρείν στα πλαίσια μιας δεδομένης κοινότητας, έτσι ώστε να δύναται να κατακτήσει την κοινή αναγνώριση και νομιμοποίηση.

Δ) Ηθική για τον άνθρωπο ή για την επιχείρηση

Η επιλογή από τον Τσούκα της αριστοτελικής πρότασης ως προτύπου για την επιχειρηματική ηθική μας βγάζει αμέσως από την καντιανή δεοντολογική ηθική, όπως και από την ωφελμιστική εκδοχή του John Stuart Mill, που είναι κυρίαρχες στον κόσμο της Δύσης. Η αριστοτελική ηθική μας μεταφέρει στον κόσμο των ελεύθερων πολιτών που θέλουν να συνδυάσουν το προσωπικό τους ευ ζην με την αυτονομία και την ευμάρεια της κοινότητας της οποίας αποτελούν μέρη. Αν όμως η αριστοτελική ηθική αναφέρεται κατεξοχήν στον πολίτη, πώς είναι δυνατόν να τη μεταφέρουμε στον σύγχρονο εργαζόμενο ή σε μια κοινότητα εργαζομένων και, ακόμη περισσότερο, σ' ένα κοινωνικό σύστημα όπως η επιχείρηση;

Αναφέραμε ήδη πως τα άτομα που ενεργοποιούνται στα ιθύνονται κέντρα της επιχείρησης δεν είναι ανεξάρτητα άτομα, αλλά άτομα που δρουν μέσα από τον νάρθηκα του ρόλου. Ο γενικός διευθυντής, ο διευθύνων σύμβουλος, ο πρόεδρος του διοικητικού συμβουλίου, ο επικεφαλής του συνδικάτου, ο διευθυντής οικονομικών ή πωλήσεων, δεν λειτουργούν ως ελεύθερα άτομα, αλλά ως άτομα που έχουν προσαρμοστεί στις προδιαγραφές του ρόλου τους. Προς τις προσδοκίες του ρόλου τείνουν, και ακριβώς επειδή δραστηριοποιούνται μέσω των τυπικοτήτων του, υπακούουν και στους αυτοαναφορικούς συστημικούς μηχανισμούς.

Η μεταφορά ιδιοτήτων που ανήκουν σ' ένα οντολογικό είδος σε άλλο – από τον άνθρωπο, δηλαδή, στην επιχείρηση – είναι επικίνδυνη και απαιτεί καταρχάς την αιτιολόγηση της συνάφειας ανάμεσα στα δύο διαφορετικά οντολογικά είδη. Αυτή τη μεταφορά επιχειρεί ο Τσούκας αιτιολογώντας την με τη χρήση του 'εταιρικού χαρακτήρα'. Ύστερα από μια γλαφυρή ανάλυση των αριστοτελικών αρετών σε επίπεδο ανθρώπου (σελ. 94, 95), μεταβαίνει στο πεδίο της επιχείρησης (σελ. 96 και *passim*) προσδίδοντάς της τις ιδιότητες του χαρακτήρα. Ο εταιρικός χαρακτήρας είναι εκείνος που καθοδηγεί τα μέλη της επιχείρησης για το ηθικώς πράττειν (σελ. 96).

Το ότι ένα κοινωνικό σύστημα ενεργοποιείται από ανθρώπους, δεν απαντά αυτόματα στο θέμα της συγγενείας του μαζί τους. Το κοινωνικό σύστημα συγκροτείται από τυποποιημένες ρυθμίσεις που έχουν παγιώσει επαναληπτικές επικοινωνιακές διαδικασίες και με αυτές τις τυπικότητες, όπως είδαμε, ρυθμίζει την αυτοαναφορά του, ενώ ο άνθρωπος είναι βιοψυχική οντότητα που κυβερνάται από βιολογικές ανάγκες, συναισθήματα και σκέψεις. Το γεγονός ότι κατασκευάζει και αιμοδοτεί το κοινωνικό σύστημα, καθώς επίσης το ότι σχηματίζει ιδέες και πεποιθήσεις από τη θέση του μέσα σε αυτό, δεν σημαίνει ότι αυτές οι ιδέες και πεποιθήσεις καθίστανται αυτόματα και ιδέες και πεποιθήσεις του κοινωνικού συστήματος. Απαιτείται συνεπώς η εισαγωγή των αριστοτελικών αρετών στις τυπικότητες του κοινωνικού συστήματος (στους ρόλους, τους κανόνες και τις διαδικασίες του), ώστε αυτές να δυναθούν να αποτελέσουν συστατικά στοιχεία του τελευταίου. Μόνο αν αλλάξουν οι εν λόγω τυπικότητες επί τη βάση της αριστοτελικής διδασκαλίας, τα στελέχη της επιχείρησης λίγο-λίγο θα μαθητεύσουν στις αριστοτελικές αρετές. Για να γίνει αποδεκτό το αντίστροφο, δηλαδή να προηγηθεί η μαθητεία και μετά να επέλθει η αλλαγή των ρόλων και κατά συνέπεια των συμπεριφορών, θα πρέπει να προηγηθεί η εξέταση των βαθύτερων παραγόντων που θα γίνουν πρόξενοι μιας τέτοιας διαφορετικής μαθητείας. Οι εν λόγω παράγοντες είτε θα αναφέρονται σε βαθύτατες δομικές ενδοεπιχειρηματικές αλλαγές που θα συμπαράσφουρον και το αξιακό περιεχόμενο των ρόλων είτε σε πολιτισμικές αλλαγές του κοινωνικού πλαισίου της επιχείρησης.

Εδώ μας δίνεται η ευκαιρία να θιξουμε και τη διαφορά ανάμεσα σε αξίες και αρετές και έτσι να αποκλείσουμε τη χρήση τους ως συνωνύμων. Οι αξίες, στη δυτική κουλτούρα, σηματοδοτούν την κοινή στάση που πρέπει να έχουν τα άτομα ενός κοινωνικού συνόλου απέναντι σε μια κατάσταση και γι' αυτό λειτουργούν ως γενικοί οδηγοί δράσης. Διαφέρουν όμως από τις αρετές ως προς τον τρόπο εμπειδότης τους στην ανθρώπινη συνείδηση. Οι αρετές απαιτούν μακροχρόνιο εθισμό και συνεχή μαθησιακή διαδικασία προκειμένου να εγχαράξουν ήθος. Με τις αξίες δεν συμβαίνει το ίδιο. Διαχέονται από τα κοινωνικά λειτουργικά συστήματα και προσκτώνται από τα μέλη της κοινωνίας σε σχετικά νεαρή ηλικία, συναισθητά, εντός των πλαισίων της εκκοινωνιστικής διαδικασίας στην οποία υποβάλλονται τα εν λόγω μέλη. Αν αυτή η παρατήρηση αληθεύει, τότε η απορία λαμβάνει

την ακόλουθη μορφή: πώς η επιχείρηση θα διαμορφώσει ρόλους που θα καλλιεργούν την αρετή αντιστεκόμενη στην ισοπεδωτική ισχύ των εγκαθιδρυμένων συστημικών αξιών; Η αλλαγή των τελευταίων μας επαναφέρει στον ακροτελεύτιο συλλογισμό της παραπάνω παραγράφου: είτε με δομική εσωτερική κρίση των κοινωνικών λειτουργικών συστημάτων ή των οργάνωσών τους είτε με αλλαγή του νοήματος μιας δεδομένης κοινότητας ανθρώπων.

Δ) Ποίηση και πράξη

Ο Αριστοτέλης αναπτύσσει τους συλλογισμούς του για τον ενάρετο άνθρωπο στο πλαίσιο της αρχαίας πόλης, σε μικρές κοινότητες ανθρώπων όπου δέσποζε η αρχή του δήμου. Σε αυτές τις μικρές πόλεις, στο αρχαίο άστυ, ο πολίτης ήταν το πρόσωπο που ασκούσε πολιτική, γι' αυτό και η αριστοτελική πράξη αναφέρεται κυρίως στο λειτουργήμα της πολιτικής. Απευθύνεται λοιπόν ο Αριστοτέλης σε ελεύθερους πολίτες, που αποφάσιζαν διαβουλευτικά στον δήμο για την τύχη της πόλης τους, όχι στα σύγχρονα άτομα των κατακερματισμένων κοινωνιών μας. Στη σφραγισμένη αυτού του πολίτη κάνει έκκληση η αριστοτελική διδασκαλία.

Οι αρχαίοι, όπως και ο Αριστοτέλης, θεωρούσαν ανάξια για τον πολίτη την εργασιακή διαδικασία που εξασφάλιζε την παροχή των αναγκαίων αγαθών για τη συνέχιση του βιολογικού βίου, γι' αυτό την εν λόγω διαδικασία την ανέθεταν στους δούλους. Αντίθετα, η ποίηση (ήτοι η παραγωγή) ήταν για τον Αριστοτέλη σπουδαία ενέργεια διότι είχε ως σκοπό να φέρει κάτι στην παρουσία (λατινικά pro-duction, όπου η πρόθεση pro υποδηλώνει την προ-βολή, προ-οπτική, το να φέρεις κάτι μπροστά). Από τον κόσμο, δηλαδή, του μη όντος, η ποίηση ανασύρει μια νέα οντότητα γι' αυτό και είχε σχέση με την α-λήθεια, με την έξοδο από τη λήθη.

Συνδεδεμένη με την ποίηση είναι η τέχνη, η σημερινή θα λέγαμε επιστημονική εξειδίκευση. Κατά την ποιητική τέχνη η ενέργεια του ποιείν υπερβαίνεται καθώς το παραγόμενο, το τελικό δηλαδή αντικείμενο της ποίησης, ενώ προϋποθέτει τις ιδέες του τεχνίτη και τις δεξιότητές του, εν τούτοις συνιστά, όπως ήδη αναφέρθηκε, μια καινοτομία η οποία διακρίνεται από τον κόσμο του γίνεσθαι δηλώνοντας την παρουσία της στον κόσμο του είναι. Πρακτικές παραγωγής, με την έννοια της αρχαίας ποίησης, δεν συναντάμε στα πλαίσια των επιχειρήσεων. Παρόλα αυτά, ένα νεοαναδυόμενο είδος

πρακτικών, οι επονομαζόμενες 'εντάσεως γνώσης', ίσως συγκεντρώνουν γνωρίσματα που δύνανται να παρομοιασθούν με αυτά της αρχαίας ποιητικής διαδικασίας και τέχνης, σ' αυτό όμως το θέμα έχουμε αναφερθεί αναλυτικά σε άλλο μας κείμενο γι' αυτό δεν επανερχόμαστε (Τσιβάκου, 2006)

Αντίθετα με την ποίηση, η πράξη αφορούσε την επιβολή της ανθρωπίνης βούλησης επί του κόσμου των όντων ώστε να τα οδηγήσει στην πραγμάτωση των σκοπών της. Γι' αυτό κατεξοχήν πράξη είναι για τον Αριστοτέλη η πολιτική, δηλαδή η συμμετοχή του πολίτη στις αποφάσεις της πόλης, εξ ου και η σύνδεση της πράξης της πολιτικής με τον δημόσιο χώρο και την ομιλία. Έξω από την πολιτική έχουμε τέχνες, τεχνικές, όχι πράξη.

Άρα, για την άσκηση της αριστοτελικής ηθικής ως πράξης επιβάλλεται η ύπαρξη μιας κοινότητας ελευθέρων ανθρώπων εντός της οποίας τα άτομα αποφασίζουν από κοινού για τα αναφερόμενα προβλήματα της κοινότητάς τους. Αυτός είναι και ο λόγος που ο MacIntyre, όταν μιλά για την επίτευξη του κοινού καλού και αναφέρεται στην αρετή ως οδηγό γι' αυτήν την επίτευξη, δεν αρκείται στην οντολογική τελεολογία της πρακτικής. Τη συμπληρώνει με κάτι πολύ σημαντικό: με την έννοια του κοινού καλού όπως την έχει επεξεργαστεί πολιτικά η συγκεκριμένη ανθρώπινη κοινότητα στη μακρά ιστορική διαδρομή του βίου της. Η παράδοση της κοινότητας ορίζει το κοινό καλό και όχι το οικονομικό σύστημα και προφανώς την επιχείρησή. Για το ενδεχόμενο δε οιασδήποτε παρεξήγησης, τονίζει ότι:

Πρέπει να έχει αποσαφηνιστεί από την προηγηθείσα επιχειρηματολογία μου πως η παράδοση των αρετών έρχεται σε διάσταση με κεντρικά γνωρίσματα της (σύγχρονης) οικονομικής τάξης και κυρίως με τον ατομικισμό της, την απληστία της, και την επικράτηση των αξιών της αγοράς σε κεντρική θέση. Γίνεται, συνεπώς, σαφές πως (η επιχειρηματολογία μου) απορρίπτει επίσης τη σύγχρονη πολιτική τάξη (MacIntyre 1984: 254-255).

Αν και η σύνδεση των κοινωνικών πρακτικών με την κοινότητα στον MacIntyre είναι λειτουργική, εν τούτοις κρύβει τη νοσταλγία για την παράδοση (Solomon 1993). Ο Τσούκας καταφεύγει στην κοινότητα αξιών (σελ. 99) όχι από νοσταλγικούς λόγους, αλλά από αναλυτικές αναγκαιότητες προκειμένου η επιχείρηση να 'αντιληφθεί τη σημασία του κοινού εταιρικού καλού -του εθισμού των ατόμων στις αξίες της κοινότητας' (σελ. 96). Η επιχείρηση δεν αντιλαμβάνεται, ένα ηγετικό της τμήμα αντιλαμβάνεται εφόσον, όπως είπαμε, το παιχνίδι αυτοαναφοράς-ετεροαναφοράς το επι-

τρέπει. Ωστόσο, η επιβολή κοινοτιστικών αξιών δεν γίνεται βουλησιαρχικά, αλλά μέσα από συνθήκες που ευνοούν τη γένεση κοινοτιστικού πνεύματος. Απαραίτητη συνθήκη είναι καταρχάς η ύπαρξη σε ένα σύνολο ατόμων κοινών όρων ομοιότητας (όπως καταγωγή, θρησκεία, γλώσσα, ή κοινές ιδέες) αλλά και συναισθήματος αλληλεγγύης. Η τελευταία, για να έχει διάρκεια και να σφυρηλατήσει κοινοτιστικές σχέσεις, θα πρέπει να συνοδεύεται από αμοιβαιότητα και ισοδύναμη συμμετοχή στο κοινό έργο. Είναι αλήθεια πως σήμερα, σε ορισμένες οργανωσιακές πρακτικές όπου επικρατεί η λογική της ομάδας (και αναφέρομαι σε οργανωσιακές πρακτικές 'εντάσεως γνώσης' που ήδη μνημονεύτηκαν), αναδύονται χαρακτηριστικά κοινότητας, όμως αυτό το φαινόμενο δεν έχει ακόμη εμπεδωθεί σε όλο τον χώρο εργασίας των μεγάλων επιχειρήσεων [corporations]. Υπάρχει μια παρόμοια δυναμική; Ίσως ναί. Έως ότου όμως επικρατήσει, καλό είναι να προβληματιζόμαστε για τις δυνάμεις που θα μπορούσαν να συντελέσουν στη γένεσή της, και το κείμενο του Τσούκα συνεισφέρει χωρίς άλλο στην ανάδυση ενός παρόμοιου προβληματισμού.

Σημειώσεις

1. Οι παραπομπές αναφέρονται βεβαίως στο υπό συζήτηση άρθρο του Χαρίδημου Τσούκα, *Επιστήμη και Κοινωνία*, 19: 85-101.

2. Ο όρος 'κοινωνικό λειτουργικό σύστημα' αναφέρεται στις αρχές και τους κανονισμούς που διέπουν μια κοινωνική λειτουργία (όπως της οικονομίας, της πολιτικής, της εκπαίδευσης, της δικαιοσύνης κ.λπ.) σύμφωνα με τη θεωρία της κοινωνικής λειτουργικής διαφοροποίησης βλ. Luhmann 1982.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Luhmann, N. (1982). *The Differentiation of Society*, New York: Columbia University Press.
- MacIntyre, A. (1984). *After Virtue*, Indiana: University of Notre Dame.
- Solomon, R. (1993). 'Corporate roles, Personal Virtues: An Aristotelian Approach to Business Ethics', στο Winkler, E.R. & Coombs, J.R. (επιμ.), *Applied Ethics: A Reader*, Oxford: Blackwell.

- Τσιβιάκου, Ι. (2003). *Τα Ευέλικτα Όρια των Κοινωνικών Συστημάτων*, Αθήνα: Νεφέλη.
- Τσιβιάκου, Ι. (2006). *Προσφορά και Ανταπόδοση στις Κοινωνικές Σχέσεις*, Αθήνα: Νεφέλη.